

ВТОРИННЕ ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ: ІНДИВІДУАЛЬНА ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ

SECONDARY PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION: INDIVIDUAL TRAJECTORY OF DEVELOPMENT

Статтю присвячено теоретичному розгляду процесу професійного самовизначення особистості в працях науковців з акцентом на вторинне професійне самовизначення дорослого. Дослідження спрямоване на пошук чинників, які впливають на формування вторинного професійного самовизначення. Вивчаються аспекти залучення до трудової діяльності й особливості професійного вибору. Приділяється увага свободі вибору та сенсу, який вкладає особистість в обрану професію. Розглядається питання особистісного розвитку через залучення до професійної діяльності. У статті розглянуто декілька теоретичних моделей структур вторинного професійного самовизначення й у результаті аналізу виділено суттєві соціально-психологічні чинники внутрішнього та зовнішнього контексту, що впливають на вторинне професійне самовизначення дорослого. Розгляд проблеми вторинного професійного самовизначення й побудова теоретичної моделі є підґрунтям для масштабного емпіричного дослідження з урахуванням контексту соціально-психологічного супроводу дорослих, які пройшли травматичні життєві події, зокрема події війни та зміни у власному світогляді. У результаті теоретичного аналізу праць науковців обрані елементи, що в подальшому будуть застосовані в емпіричному дослідженні з використанням якісних і кількісних методів. Отримана теоретична модель включає зовнішні та внутрішні чинники. Зовнішніми чинниками визначені соціально-економічна ситуація й вимоги, які ставить професія перед особистістю. Внутрішніми чинниками для моделі обрані інтернальність, особистісні сенси, професійна мотивація, індивідуальні здібності й особливості характеру. Дослідження має пошуковий характер і являє собою теоретичний конструкт, що планується використовувати для створення програм соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій у контексті вторинного професійного самовизначення.

Ключові слова: професійне самовизначення, вторинне професійне самовизна-

чення, професійний вибір, ветеран, сенс, інтернальність, мотивація, здібності, особливості характеру.

The article is devoted to the theoretical consideration of the process of individual professional self-determination in scientific researches with an emphasis on the secondary professional self-determination of adults. The research is aimed at finding influence factors on formation of secondary professional self-determination. External and internal aspects of involvement in vocational activity and features of individual vocational choice are studied. Attention is paid to freedom of choice and personal senses that an optant invests in his vocational choice. The issue of personal development through involvement in vocational life is considered. The article examines different models of secondary professional self-determination which include internal and external contexts. The research is aimed at projection of theoretical model of secondary professional self-determination keeping attention on the context of supporting adults who have gone through traumatic life events, including war and changes in their own worldview. Consideration of the issue of professional self-determination and construction of a theoretical model is the basis for conduction of large-scale empirical research using qualitative and quantitative methods of psychological research. The obtained theoretical model of secondary professional self-determination includes external and internal factors. The socio-economic situation and the requirements of the profession are determined as external factors. Internality, personal senses, professional motivation, individual abilities and character traits were chosen as internal factors of the model. The study is the theoretical construct that will be used to create training re-adaptation programs for ex-combatants in the context of secondary professional self-determination.

Key words: professional self-determination, secondary professional self-determination, vocational choice, ex-combatant, sense, internality, motivation, abilities, character traits.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.14>

Горішня К.І.
аспірант
Інститут соціальної і політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Активні соціально-економічні та політичні зміни, глобалізація й технологічні процеси, які відбуваються в Україні та за кордоном протягом останніх кількох років, актуалізували проблеми вторинного професійного самовизначення тисяч українських громадян, що змушені опанувати нову професію, щоб адаптуватися до нових соціальних обставин. Професійна орієнтація як процес пошуку, вибору професії та на найвищому щаблі професійне самовизначення стали процесами, орієнтованими

не лише на учнівську та студентську молодь, а й на дорослих людей, які з певних причин приймають рішення змінити професію. Вибір професії як один із головних життєвих виборів у юності розширився до вікових меж зрілості. Проблема працевлаштування, яка ще кілька років тому була відома лише за обставин утрати робочого місця у зв'язку з різними обставинами життя й пошуку нових шляхів забезпечення власного добробуту, сьогодні набула нових рис. Зміна професії стає ознакою не лише проходження через нормативні

кризи професійного становлення, а й шляхом зростання під час проходження через ненормативні життєві кризи, пов'язані з травматичними подіями війни та вимушеним від'їздом з обжитих місць.

Вибір нової професії в дорослому віці – це актуальна проблема для суб'єкта вибору та для суспільства загалом, оскільки створює прецеденти свідомої зміни професійної кар'єри, незважаючи на вік, соціальний статус особистості й суспільні стереотипи. Готовність суспільства бути відкритим до появи «молодих спеціалістів» у зрілому віці розширює можливості для особистості, яка бажає змінити своє життя через нове професійне покликання, сприяє створенню умов для особистісного розвитку, фінансової незалежності й покращення якості життя.

Війна на Сході України стала кардинальною подією на життєвому шляху тисяч українських громадян, які змушені були покинути обжиті домівки та шукати прихисток в інших регіонах України й за кордоном. Залучення до військової служби на кілька років, погіршення психологічного та фізичного здоров'я спонукає багатьох демобілізованих учасників війни шукати нову роботу й оволодівати новою професією. Реадаптація ветеранів у мирному соціумі має стати пріоритетним суспільним завданням, оскільки по завершенню військової служби для кожного ветерана актуальним є питанням повернення до мирної праці. Вимушене безробіття, прийняття на себе статусу безробітного сприяють формуванню психологічного дискомфорту та економічній депривації, стаючи перепорою в процесі соціально-психологічної реадaptaції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика професійного самовизначення широко розглядається науковцями. Зберігають свою актуальність праці, які досліджували тему професійного самовизначення й розвитку кар'єри, авторами яких є Дж. Голланд, Е. Ф. Зеєр, Т.В. Кудрявцев, Є.А. Клімов, Д. Сьюпер, Ю.П. Поваренков, Н.С. Пряжников.

Контекст первинного вибору професії досліджували Т.В. Ананко, О.І. Вітковська, А.С. Лякішева, О.Л. Морін, З.В. Охріменко, О.М. Пархоменко. На темі професійного самовизначення учнівської та студентської молоді зосереджується Л.І. Гриценко. Н.Б. Іванцова вивчає професійну орієнтацію особистості на різних етапах онтогенезу, О.В. Рудюк – професіогінез особистості, О.М. Кокур – професійне становлення особистості.

Професійне самовизначення дорослих відрізняється від професійного самовизначення в юнацтві, і цьому процесу приділяють увагу як в аспекті дорослості (О.М. Борисова, О.А. Савчук, Н.Р. Хакімова, Н.В. Щеколдіна), так і щодо наявної інвалідності (Т.А. Бугайчук), психоло-

гічних бар'єрів (А.В. Массанов), гендерного аспекту (Я.І. Моргун), етнокультурних чинників (Р.В. Мотрук).

Вторинне професійне самовизначення є менш дослідженою темою. Певні її аспекти аналізували Д.В. Старікова та М. Даніелс у контексті успішності зміни професії, Н.В. Антонова – у контексті професійного самовизначення й економічної ідентифікації, В.В. Болучевська, G. Primmr, A. Schmidt – у контексті соціально-психологічних особливостей осіб, які самовизначаються з професією, Н.В. Щеколдіна – причин повторного вибору професії.

Багато уваги приділяється темі зміни професійної зайнятості у зв'язку із закінченням спортивної кар'єри, яку вивчали D. Lavallee (2006); S. Gordon, D. Lavallee (2004); J.R. Grove, D. Lavallee, S. Gordon (1997); PHFBaillie, SJDanish (1992); B. Pummell, C. Harwood, D. Lavallee (2008).

Кардинальні зміни професійної діяльності у зв'язку з особливими подіями життя, ненормативними кризами досліджували J. Haynie, D. Shepherd (2006), A. McDowall, S. Peake (2012),

Велика увага наукової спільноти приділяється дослідженню професійного самовизначення демобілізованих військовослужбовців, які мають повторно адаптуватися до суспільства через залучення до мирної праці. Перехід від військової кар'єри мирної праці через професійне навчання вивчали Н.С. Robertson, R.K. Eschenauer (2017); A. Ghosh, M. Kessler, K. Heyrman, B. Opelt (2019), A. Ghosh, N.A. Found (2016); працевлаштування в мирному соціумі – S. Minnis (2016); C.H. Dillon (2007), Kevin R. Sanford (2018); S.M. Hamner (2019); зміну професії через погіршення стану здоров'я та обмежені фізичні можливості – L.G Stern (2018), у гендерному контексті – D. Bush, A. Craven (2017).

Постановка завдання. Мета статті – визначити чинники, які сприяють вторинному професійному самовизначенню особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залучення до професійної ролі є однією з основ функціонування суспільства, де кожен дорослий залежно від своїх здібностей і навичок виконує певну трудову діяльність.

Проблема вибору професії є актуальною для кожної людини, оскільки через залучення до професії забезпечується низка особистісних і соціальних потреб. Звернімося до розгляду поняття «професійне самовизначення» в працях науковців. С.А. Боровикова розглядає «професійне самовизначення» та «вибір професії» як синонімічні вирази і трактує їх як процес, який реалізується в результаті взаємодії зовнішніх умов і внутрішніх особливостей суб'єкта вибору професії [2, с. 666]. Більш

розгорнуто розглядає професійне самовизначення Е.Ф. Зеєр, який визначає, що професійне самовизначення – це «самостійне й усвідомлене узгодження професійно-психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами професійної праці, а також знаходження сенсу виконуваної діяльності в конкретній соціально економічній ситуації» [5, с. 31].

Питання сенсу в професійному самовизначенні є ключовим у міркуваннях Н.С. Пряжнікова, який, досліджуючи професійне самовизначення, особливу увагу приділяє його смисловій сутності, визначає його як «самостійне й усвідомлене знаходження смислів в обраній або вже виконуваній роботі й усієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації, а також знаходження сенсу в самому процесі самовизначення» [12, с. 65]. Отже, пошук і знайдений смисл, за Н.С. Пряжниковим, є вплетеним у життя людини в контексті професійної діяльності, яку вона виконує.

Самоусвідомлення власних смислів формує передумови для особистісної свободи. Особистість, яка професійно самовизначилася, за В.Т. Лозовецькою, «відходить від позиції об'єкта впливу з боку суспільства, державних і громадських організацій щодо вирішення своєї професійної долі, перестає слугувати об'єктом програмування ззовні» [10, с. 10]. Отже, професійно самовизначаючись, особистість формує себе як об'єкта самоактивності, стаючи більш відкритою до власних потреб.

Особливою ознакою професійного самовизначення є свобода. Вибір професії має бути усвідомленим і вільним від нав'язування з боку інших, ураховуючи власні особистісні характеристики та суспільний запит на професію [6, с. 173]. Самовизначаючись із професією, особистість робить вибір, який передбачає відмову від інших потенційних можливостей. Професійне самовизначення може бути вибором або низкою виборів, які чергуються, і лише практика залучення до професійної діяльності зможе допомогти людині зрозуміти, наскільки вдалий вибір вона зробила [8].

Професійне самовизначення є кардинальною подією в житті людини, що впливає на всі аспекти її подальшого життя та є впливовим чинником формування майбутнього [9, с. 58]. Отже, вибір професії стає більше ніж кроком – це суттєва подія, наслідки якої людина зможе зрозуміти лише через певний проміжок часу.

Професійне самовизначення є багатовимірним і розподіленим у часі процесом, на який впливають як зовнішні, так і внутрішні детермінанти. До зовнішніх впливів А.В. Массанов, досліджуючи професійне самовизначення, зарахував вплив соціально-політичних умов, близького оточення опанта й запит на ринку праці. Внутрішніми умовами, які визначають

вибір професії визначені інтереси, схильності та здібності особистості, яка обирає професію. Оскільки потреби особистості є рушійною силою, що спонукає до виконання певної професійної діяльності, професійне самовизначення розглядається як внутрішньоособистісний процес, який ґрунтується на власній мотивації задоволення потреб з метою самореалізації потенціалу особистості [11].

Багатовимірний, тривалий, динамічний процес, що охоплює значну частину життєвого шляху індивіда та включає такі складники: 1) розвиток особистості в професійній діяльності, формування його індивідуальних особливостей та особистісних якостей, вибір життєвого шляху; 2) творчий розвиток і збагачення особистістю самої професійної діяльності, світу професій [1]. Професійне самовизначення, доводить О.М. Борисова, є двостороннім процесом, коли, самоздійснюючись у професії, людина розвиває себе особистісно, впливаючи на розвиток професії загалом. Отже, професійне самовизначення формується та розвивається у взаємозв'язку внутрішнього світу з навколишнім оточенням, що перекликається з поглядами С.М. Чистякової, яка розглядає професійне самовизначення як акт професійного самостворення, формування ставлення до себе як до суб'єкта майбутньої професії, знаходження себе в зразках професійного світу [16].

В основі професійного вибору лежить процес розв'язання зовнішніх і внутрішніх суперечностей, що розглядається як «цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини й конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення» [3, с. 16]. Отже, професійно самовизначаючись, особистість активно проектує власну самореалізацію, що відбувається в результаті усвідомлення своєї спрямованості, прийняття обдуманих рішень і пошуку оптимальних засобів їх реалізації.

На особливий інтерес заслуговує теорія професійного вибору Дж. Голланда, згідно з якою внутрішньоособистісні характеристики, зустрічаючись із зовнішнім світом, можуть сприяти професійному самовизначенню. У теорії професійного вибору Дж. Голланда вибір професії розглядається як певне співвідношення особистісних і культурних чинників, які формують певний тип особистості, що за сприятливих умов зумовлює внутрішній вибір певної професії [18]. Основними концептами теорії є такі положення: 1) особистість і середовище можуть бути класифіковані за шістьма типами (конвенціональним, підприємницьким, творчим, дослідницьким, реалістичним, інтелектуальним); 2) люди прагнуть середовища, яке дасть їм змогу самореалізуватися; 3) поведінка є продуктом взаємодії між типами

особистості й середовищами. Співвідношення всіх шести типів дає можливість оцінити нахили, здібності, професійні вподобання й інтереси особистості, що є підґрунтям для вибору професії та основою профорієнтаційних рекомендацій щодо можливого професійного спрямування. Теорія професійного вибору Дж. Голланда має практичне застосування й використовується для психодіагностики вибору професії дорослих і підлітків.

Розглянемо структуру професійного самовизначення. Дворівневою є структура професійного самовизначення Є.О. Клімова, який розрізняє гностичний і практичний рівні. У процесі професійного самовизначення відбуваються перебудови свідомості й самосвідомості особистості (гностичний рівень), згідно з обраною професією змінюється соціальний статус особистості (практичний рівень). Отже, внутрішній розвиток детермінує зовнішній [7].

Мотиваційним і технологічним рівнями визначають структуру професійного самовизначення науковці Н.А. Хаймовська та А.Л. Бочарова, розглядаючи цей феномен через призму готовності до вибору професії, де мотиваційний рівень характеризується інтернальністю, структурованістю, соціальною значимістю та взаємозв'язками, а технологічний – розумінням власних індивідуально-психологічних особливостей і співвідношення їх із вимогами професії [14].

Структура професійного самовизначення, за О.І. Вітківською, окреслена трьома компонентами: проблемою самореалізації, проблемою вибору та проблемою адаптації [7, с. 20]. Самопізнання й саморозуміння, усвідомлення вектору власної спрямованості й проектування її на сфери діяльності забезпечує вирішення проблеми самореалізації. Розв'язання мотиваційних суперечностей та усвідомленість вибору забезпечує вирішення проблеми вибору професії. Проблема адаптації вирішується в процесі узгодження ціннісно-сміслової структури особистості її потреб, здібностей, зовнішніх соціальних обставин та актуальних процесів розвитку.

Більш деталізовано розглядає структуру професійного самовизначення О.М. Борисова, яка визначає такі структурні елементи: професійна мотивація, індивідуально-типологічні особливості, самосвідомість і міжособистісні стосунки [1].

Багаторівневою та змістовно наповненою є структура професійного самовизначення за Л.А. Головей. Ця модель складається з таких рівнів: 1) наявність вибору та його стійкість; 2) сформованість професійного плану; 3) статус професійної ідентичності; 4) інформованість у світі професій; 5) навчальна діяльність; 6) мотивація вибору професії; 7) сформованість змістових характеристик [4, с. 24]. У цій

структурі процес відбувається через усвідомлення особистістю власних якостей і вектору бажаного професійного руху.

Отже, структура професійного самовизначення розглядається як у загальних структурних елементах (Є.А. Клімов, Н.А. Хаймовська, А.Л. Бочарова, О.І. Вітківська), де кожен рівень окреслений кількома компонентами, а також більш деталізовано (Е.М. Борисова, Л.А. Головіна), де наявними є кілька рівнів, кожен із яких відповідає певній проблемі професійного самовизначення.

Розглянемо чинники, які впливають на професійне самовизначення особистості. Н.Р. Хакімова, досліджуючи реалізацію професійного самовизначення дорослих за умови зміни професійної діяльності, визначає такі характеристики, що сприяють успішному залученню до нової професії: інтернальність, яка допомагає людині свідомо визначати своє професійне майбутнє та приймати рішення, смисложиттєві орієнтації, що спрямовують особистість до самореалізації та потреб особистісного розвитку, мотивація професійного вибору, індивідуальні особливості особистості [15].

Незадоволеність заробітною платою, можливість професійного зростання, підвищення соціального статусу, неможливість влаштуватися за наявною спеціальністю, розширення професійних можливостей – такі соціально-психологічні чинники професійного самовизначення виділила Н.В. Щеколдіна, досліджуючи професійне самовизначення дорослих [17]. Мотивами професійного вибору професії є перспективи професійного зростання, матеріальна забезпеченість, можливість мати трудову зайнятість, підвищення соціального статусу, відповідність професії інтересам і здібностям, незадоволеність собою або своїм соціальним статусом. Певні типологічні особливості можуть як сприяти, так і заважати людині в повторному виборі професії.

Досліджуючи психологічні чинники успішності вторинного професійного самовизначення особистості, Д.В. Старікова виділила зовнішні та внутрішні рівні. До зовнішнього рівня чинників науковець зараховує такі, як стаж роботи за спеціальністю, вік і причини зміни професії. Внутрішніми чинниками, що сприяють успішному вторинному самовизначенню особистості, визначені особливості характеру (упевненість у собі, емоційність), інтелектуальні особливості (гнучкість мислення, середній рівень ерудованості), особливості мотиваційної сфери (високий рівень мотивації), особливості ціннісно-сміслової сфери (внутрішній локус-контроль і цілеспрямованість) [13].

Висновки з проведеного дослідження. Під професійним самовизначенням ми розуміємо вибір професійної діяльності, який усвідомлено здійснює особистість, щоб реалізувати

лізувати себе особистісно та професійно в контексті власних смислів і межам певної соціально-економічної ситуації.

Вторинним професійним самовизначенням ми вважаємо процес і вибір професійної діяльності, який здійснює доросла людина, змінюючи свою професію. Вторинне професійне самовизначення передбачає, що первинний вибір професії вже відбувався, але за певних обставин був визнаний неефективним або таким, що не відповідає сьогодні потребам особистості.

На формування професійного самовизначення впливають зовнішні та внутрішні чинники. До зовнішніх ми зараховуємо соціально-економічну ситуацію та вимоги, які висуває особистості професія; до внутрішніх чинників – інтернальність, особистісні сенси, професійну мотивацію, індивідуальні особливості. У масштабному емпіричному дослідженні ми плануємо опиратися на зовнішні та внутрішні чинники, які досліджені й обґрунтовані в працях науковців та обрані нами як елементи теоретичної моделі вторинного професійного самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисова Е.М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект : автореф. дисс. ... докт. психолог. наук : 19.00.07. Москва, 1995, 46 с. URL: <https://shorturl.at/hrNK5>.
2. Боровикова С.А. Профессиональное самоопределение. *Психологические основы профессиональной деятельности* : хрестоматия / сост. и ред. В.А. Бодров. Москва, 2007. С. 666–684.
3. Вітковська О.І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації : автореф. дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 22 с. URL: <https://bit.ly/2TlfnO>.
4. Профессиональное развитие личности: начало пути (эмпирическое исследование) / Л.А. Головей, М.В. Данилова, Л.В. Рыкман, М.Д. Петраш и др. Санкт-Петербург : Нестор-История. 2015. 336 с.
5. Зеер Е.Ф. Психологи профессий : учебное пособие. Москва : Академический проект, 2003. 336 с.
6. Климов Е.А. Психология профессионала : избран. труды. Москва – Воронеж, 1996. 400 с.
7. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия. 2004. 304 с.
8. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 256 с. URL: <https://www.klex.ru/355>.
9. Леонтьев Д.А., Шелобанова Е.В. Профессиональное самоопределение как построение образов будущего. *Вопросы психологии*. 2001. № 1. С. 57–66.
10. Лозовецька В.Т. Професійна орієнтація молоді в умовах сучасного ринку праці : монографія. Київ, 2012. 157 с.
11. Массанов А.В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості : дис. ... докт. психолог. наук : 19.00.07. Одеса, 2010. 409 с.
12. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 62–71. URL: <https://bit.ly/3dTsp4x>.
13. Старикова Д.В. Психологические факторы успешности вторичного профессионального самоопределения: на примере экономистов : автореф. дисс. ... канд. психолог. наук : 19.00.03. Тверь, 2013. 31 с. URL: <https://shorturl.at/sRW67>.
14. Хаймовская Н.А., Бочарова А.Л. Социально-психологические аспекты профессионального самоопределения в современном обществе. *Психологическая наука и образование psyedu.ru*. 2016. Том 8. № 1. С. 105–113. URL: <https://shorturl.at/ahnxB>.
15. Хакімова Н.Р. Профессиональное самоопределение личности и психологические условия его реализации в ситуации смены профессиональной деятельности : автореф. дисс. ... канд. психолог. наук : 19.00.01. Барнаул, 2005. 24 с. URL: <https://shorturl.at/vIKT0>.
16. Чистякова С.Н. Теоретические и методические подходы к профессиональной ориентации обучающихся в современных условиях. URL: <https://bit.ly/3jtP2j9>.
17. Щеколдина Н.В. Профессиональное самоопределение взрослых, включенных в повторный выбор профессии : автореф. дисс. ... канд. психолог. наук : 19.00.05. Самара, 2006. 24 с. URL: <https://shorturl.at/nvzMS>.
18. Holland J.L. Explorations of A Theory of Vocational Choice Part I: Vocational Images and Choice. *The Career Development Quarterly*. 1963. Vol. 11. № 4. P. 232–239. URL: <https://bit.ly/31GXTaX>.